

KAD PRESTANE STRAH POČINJE SLOBODA

Predrag Zenović

The author reconsiders some of the founding premises and categories of the political order ten years after the restoration of Montenegrin sovereignty. In addition to the internal difficulties, the Montenegrin sovereignty is also facing some external challenges resulting from a changing world order, global security treats and ecological issues. The author tries to shed light on the two main categories of political order: state and society. Furthermore he analyses the cultural, national and political paradigms and their dialectical interdependence. Finally, the last part of the paper focuses on fear as the main analytical and explanatory feature of the overall Montenegrin political order after the first decade of restored independence.

*Država po sebi i za sebe je običajna cjelina,
ozbiljenje slobode, a apsolutna svrha uma je
da sloboda bude zbiljska.*

Hegel, Osnovne crte filozofije prava

Država je stvorena za čovjeka a ne čovjek za državu.

Ajnštajn

Obnovom nezavisnosti građani Crne Gore izborili su se za prvi princip sveukupne političke povijesti Zapada: suverenitet. Suverenitet je karakter države kao političke zajednice, koji se

pokazuje i na unutrašnjem i na spoljašnjem planu: unutrašnji – kao sloboda naroda da autonomno odlučuje o političkim stvarima, spoljašnji – kao brana od bilo kojeg vida neodobrenog miješanja od strane drugih država ili međunarodnih organizacija.¹ Vestfalskim mirom (1648) uspostavljeni su temelji međunarodnog poretka kakav poznamo danas, a principe ovog mira Crna Gora nije formalno uživala sve do 1878. kada su joj na Berlinskom kongresu² velike sile priznale članstvo u svjetskoj porodici država. Istorijska nepravda utuljene državotvorne i nacionalne ideje u vremenu kada se Vilsonovi principi samoopredjeljenja ugrađuju u moderni evropski projekat, ispravljace se nastankom demokratski i federalno uređene socijalističke zajednice i konačno ispraviti 2006. godine demokratskom referendumskom odlukom o obnovi suverenosti.

Vrijeme obnovljene crnogorske državnosti, ravno vremenu opsade slavne Troje ili lutanja Odiseja nakon istog rata, obilježilo je mnogo događaja i promjena. U ovom radu oni se analiziraju kroz prizmu određene metodološke matrice. Metodološki najrazboritija prizma razumijevanja deset godina crnogorske nezavisnosti mora uzeti u obzir dilemu strukture i

¹ U svom djelu *Šest knjiga o republici* Žan Bodin je po prvi put upotrijebio pojam suvereniteta, izvedenog iz tradicionalnih ideja prevlašća (*maiestas, potestas, imperium*) kao osnovnog svojstva države. Suverenitet je za Bodina nedjeljiv, neprenosiv, jedinstven i predstavlja najvišu vlast u državi. Hobs je otpočeo proces sekularizacije suverenosti (Simon Gojar-Fabr), koja je po njemu ljudska tvorevina ugovornog porijekla i kao takvu je, dakle, moguće ograničiti.

² I prije Berlinskog kongresa, graničnom demarkacijom i drugim međudržavnim sporazumima, Crna Gora je, za razliku od Rumunije i Srbije, *de facto* bila priznata od strane velikih sila. Berlinskim kongresom priznale su je i Otomanska imperija i Engleska.

subjekta, objektivnih i subjektivnih fenomena (mjerljivih i kvalitativnih), te različitost pristupa: od istorijskog institucionalizma, socijalnog konstruktivizma, teorija demokratske konsolidacije i drugo.

Prvi dio promišlja odnos države i društva kao dvije osnovne kategorije društvenosti. U drugom dijelu esej se bavi trima paradigmatima promišljanja društvenosti: kulturna, nacionalna i politička socijalno konstruisana dimenzija društvenosti analizirane su u svojoj međuslovljenosti i suprotstavljenosti. Najzad, u trećem dijelu se analizira analitička i eksplanatorna kategorija obiju kategorija i svih triju sfera društvenosti – strah.

I Dvije kategorije društvenog: država i građansko društvo

No princip posebnosti, upravo time što se on za sebe razvija do totaliteta, prelazi u općenitost, pa ima samo u njoj svoju istinu i pravo svoje pozitivne zbiljnosti.

Hegel

Za Aristotela čovjek je *zoon politikon*, biće političke zajednice. Čovjek vođen svojom društvenošću, upućenošću na druge, stvara okvire političke zajednice koju mi danas najčešće vidimo u formi nacionalne države. Ako su sofisti bili ti koji su prvi osvijestili značaj društvenosti za filozofsko promišljanje, onda je Aristotel taj koji je politiku, drugačije od Platona, utemeljio na empirijskom i praktičkom. Društvenost i političko, ali i sam koncept slobode, za stare Grke su bili jedno. Moderno društvo, shodno čovjeku novog vremena, razdvaja državu i društvo kao dvije kategorije utemeljene na različitim organizacionim principima, ali i otvara prostore slobode u polislu nepoznate. Crna Gora je deset godina nakon

svoje nezavisnosti: *nedovršena država*³, a njeno civilno društvo *nepotpuno*.

Nedovršena država se ogleda u činjenici da pravna država i njene institucije nijesu uspostavile svoje autonomno djelovanje, koje bi bilo neuslovljeno niti partikularnim interesima pojedinaца i grupa niti diktatom međunarodne zajednice. Prvo, jer država mora pripadati svima i njena neutralnost i nezavisnost od bilo kakvog partikulariteta suština je njenog pojma. Drugo, jer institucije i demokratski proces moraju imati legitimitet onih nad kojima one vrše vlast, a ne međunarodnih organizacija ili drugih država.⁴

U čemu je suština države, koje je njeno počelo, u čemu je njena svrha? Složen odnos države i društva s jedne strane, i normativnih principa s druge, oko kojih se oni organizuju vidi se u svakoj dimenziji države. Državu možemo tumačiti kroz četiri dimenzije: materijalnu, institucionalnu, djelatnu i princip

³ Pojam nedovršene države u kaleidoskop ovdašnje političke misli uvodi Zoran Đinđić. U istoimenom djelu, Đinđić o Jugoslaviji govori kao nedovršenoj državi *U vakuumu koji se širi iza komunističkog pojma (ili tačnije: ne-pojma) državnosti izraslo je raznovrsno bilje, koje je nedostatak pretpostavki za život pretvorilo u vlastitu pretpostavku za život.* (Đinđić, Zoran *Jugoslavija kao nedovršena država*, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada (1988), str. 19, 21) Isti pojam upotrebljava Nenad Dimitrijević za Miloševićevu i post petooktobarsu Srbiju, uz istu dijagnozu. Dimitrijević, Nenad, „Srbija kao nedovršena država“, Pešćanik, <http://pescanik.net/srbija-kao-nedovrsena-drzava/>

⁴ Međunarodni odnosi su nesumnjivo obilježeni razmjenom i pozajmljivanjem dobrih liberalnih i demokratskih praksi i podsticaj međunarodne organizacije posebno u post-konfliktnim društvima ne treba doživljavati kao narušavanje nepovredivosti suvereniteta. Posebno mjesto valja ostaviti Evropskoj uniji koja svojim politikama uslovljavanja legitimno preispituje spremnost države za članstvo u uređenom naddržavnom pravnom poretku.

svrhovitosti.⁵ Ideja je da objasnimo od čega se sastoje društveni odnosi unutar jedne države, koji institucionalni okvir je za to potreban, ko je nosilac promjena i glavni akter i konačno, čemu se teži stvaranjem države.

Materijalno se odnosi na prirodne resurse, proizvodnu strukturu, demografiju i sve čime države danas sebi garantuju samodovoljnost⁶. Odnos države i društva u ovom slučaju je kompleksan: mi smo i dalje materijalno društvo koje nedovoljno cijeni postmaterijalne vrijednosti i prednost daje novcu, kapitalu. Zato je opstanak crnogorske ekološke države (vode, zemlje i vazduha) danas pod hipotekom naše gramzivosti i pohlepe. Takođe, društvo i država koje se sve više oslanjaju na sektor usluga ne vodeći računa o realnoj ekonomiji mogli bi lako da dovedu u pitanje svoj opstanak.

Institucionalni poredak takođe govori o odnosu države i društva. Institucije su forma, perpetuirane matrice koje garantuju protok sveopšte društvenosti. Institucije nisu zaživjele u Crnoj Gori: ne samo inokosni već i kolektivni državni organi i institucije obilježeni su kultom ličnosti. Institucije moraju funkcionisati van partijskih i ličnih okvira. Institucije su generator jednog poretka i garant njegovog opstanka. „Bratska“ i ortačka politika, korupcija i nepotizam pokazatelji su nezrelosti društva i obezvrjeđenja institucija kao temelja pravne države.

Akteri su ključni element državnog razvoja. Prosta je i velika mudrost s početka da je država stvorena za čovjeka a ne čovjek za državu. Akteri su političke partije, državni službenici, vjerske ustanove, organizacije civilnog društva i svi građani Crne Gore.

⁵ Ova podjela umnogome inspirisana je Aristotelovom teorijom uzroka i autor je u ovom kontekstu smatra primjerenom za cjelovit pristup pojmu savremene države i njene suštine.

⁶ Država je, za markstističku teoriju, društvena kategorija nastala na određenom stupnju razvoja proizvodnih snaga i društvene podjele rada.

No iz nastupa političkih partija i državnih službenika uočava se da akteri još nijesu dorasli izazovima sa kojima se suočava jedna moderna demokratska država. Etika odgovornosti umjesto etike namjera, koje čovjek koji djela praktički u javnom prostoru mora da snosi za svoje riječi i djela.⁷ Od akademika i poslanika, partijskih poslenika, do učesnika skupova i manifestacija svi smo odgovorni za izgovorenu riječ i učinjeno djelo, te posljedice koje iz njih proizlaze.

Konačno, država se odlikuje svojim normativnim usmjerenjem kao važnim elementom ustavnog i političkog identiteta. Tu leži odgovor na pitanje koja je svrha države, čemu ona treba da služi? Država je, *ergo*, taj domet političkog, svojevrсна pretpostavka *građanstva* i ključnih ideala društvenosti: *slobode, jednakosti i pravde*.

Cijela prirodnopravna ljudskopravaška filosofija ostaje nijema pred prostim nalazom Hane Arent: *građanstvo* kao privatno-javna veza pojedinca i države garant je svih njegovih prava, bez građanstva njegovo mišljenje nema značaj a radnje učinkovitost.⁸ Arent govori o postojanju *prava da se ima pravo*, a to pravo je ništa drugo do građanstvo, pripadanje državi i

⁷ *Mora nam biti jasno da svo etički orijentirano djelovanje može stajati pod dvije međusobno temeljno različite, nerješivo suprotstavljene maksime: ono može biti orijentirano prema „etici uvjerenja“ ili „etici odgovornosti“. Time nije rečeno da je etika uvjerenja identična neodgovornosti, a etika odgovornosti nepostojanju uvjerenja. O tome naravno nema ni govora. No poput ponora je velika suprotnost koja dijeli djelovanje prema maksimi etike uvjerenja. Ili religiozno rečeno: 'Kršćanin postupa ispravno, a uspjeh prepušta Bogu' ili djelovanje prema maksimi etike odgovornosti: to da čovjek za (predvidive) posljedice svoga djelovanja mora sam odgovarati. (Weber Maks, *Politika kao poziv*, Jasenski i Turk, 2013, 205.)*

⁸ Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, San Diego, New York, London, Harcourt, 1968, 296.

poretku. Država je okvir u kome su prava i slobode mogući. Premda bi anarhističke i libertarijanske teorije imale primjedbu, istorijsko iskustvo ne pokazuje boljeg garanta građanskih prava od nacionalne države. Suverenost i državotvornost je esencija ostvarenja ljudskih prava. Ovo pravo Crna Gora danas negira velikom broju izbjeglih i raseljenih lica za koja su se u međuvremenu stekli pravni i suštinski uslovi za prijem u državljanstvo. Crnogorski Vračani čekali su više od dvadeset godina da država prizna njihov status građana. Istovremeno, građanstvo, tu najveću čast antičkih vremena, država arbitrarno dodjeljuje kroz svojevrsna ekonomska državljanstva.

Nacionalna *sloboda* mora voditi ka republikanskoj slobodi građanina, a ova potonja ka neslućenim prostorima slobode kao sveukupnosti čovjekovog bića. Za Kanta, sloboda je poput besmrtnosti i Boga, antinomija uma, osnovno metafizičko i egzistencijalno pitanje. Na tom tragu liberali će slobodu vidjeti kao osnovni princip života. Liberalni principi slobode osvojili su stranice knjiga mnogo prije nego što je pojedinac, na krilima ljudskopravaške ideje i novog poretka, osvojio prostore savremenog međunarodnog prava. U političkoj povijesti Crne Gore stoje samo velike ideje i ideologije, metapriče i mitski diskursi. Šta je sa cijelim kosmosom mikrokosmosa, čovjeka koji brani svijet i život od kolonizacije moći i novca (Habermas)? Sloboda nije samo sloboda u okvirima nacije, sloboda je skoro beskrajno polje čovjekovog djelanja ograničeno samo jednako skoro beskrajnim poljem drugih ljudi. Ustav je povelja slobode, u njoj čovjek u ostvaruje svoje priznanje kao jednak i slobodan. Uostalom, suverenost možemo razumjeti i kao polje slobode svakog građanina i građanke da, oslobađajući se stega države i drugih pojedinaca, ostvari svoju koncepciju dobrog života.

Jednakost je mijenjala diskursno značenje u nas. Najčešće se shvatala kao imovinska jednakost. Ta definicija ustoličena je

socijalizmom i njegovom socijalnom uravnilovkom. Francuski *égalité* je u stočarsko-agrarnom feudalnom društvu koje je ušlo u modernitet dobilo samo jedno značenje. No, nama je ipak važnija *isonomia* – jednakost pred zakonom, taj ideal antičkog građanina. Dakako ne Spartanca, ali svakako Atinjanina. Jednakost imovine i kolektivizam opasni su po slobodu, znali su to Atinjani prije Loka i Fridmana. Dakle, jednaki pred zakonom, bez obzira koju funkciju obavljali, u kojoj partiji bili ili kojeg imovinskog stanja bili. Siromašno društvo kakvo je crnogorsko prirodno ima lijeva skretanja, ali u uslovima nepostojanja pravne države ona lako mogu postati po državu pogubna. Zato slobodu i jednakost pred zakonom treba staviti ispred egalitarnih težnji koje prosto nijesu u prirodi čovjeka. Kako bi se taj liberalni san ostvario ne smije se sa praktičkog uma smetnuti najbožanskija vrlina društvenog poretka: *pravda*.

U svom kapitalnom djelu *Teorija pravde* Džon Rols obrazlaže da pravda predstavlja svojevrsno ukrštanje nekad oprečnih ideala slobode i jednakosti. Liberalnim principima dao je prednost u odnosu na egalitarne ali ipak držao da nejednake ekonomske politike kojima se raspodjeljuje višak dobara moraju biti takve da donose najviše onima na najnižoj društvenoj ljestvici. Tranziciono crnogorsko društvo je po Rolsovim kriterijumima duboko nepravedno: u prvobitnoj akumulaciji kapitala oteta društvena svojina dala je jednoj manjini prednost, država pomaže banke i investitore, oni na ivici siromaštva su neprevodivi na neoliberalnu računicu.

Palimpsest nepravde u Crnoj Gori je složeniji: u povijesnim slojevima ispisanim zločinima prošlosti ispisuju se i nepočinstva današnjih.⁹ Tranziciona pravda postavljaće i

⁹ Prema podacima iz 2009 godine UNDP-a: u Crnoj Gori oko 11 odsto stanovništva živi ispod granice siromaštva. To znači da dnevno troše manje od jednog dolara. Deset odsto najbogatijih troši 18 puta više od deset odsto najsiromašnijih, pokazuje nalaz UNDP-a.

dalje pred nama „nerazrješiva“ pitanja prošlosti i politici redistribucije parira politikom priznanja određenih društvenih grupa.

Za Platona je pravda osnovna društvena vrijednost, utemeljiti državu na nepravdi je pogubno. Odnos prema vodi, zemlji i vazduhu, gluvoća za alternativne izvore energije i problem otpada u Crnoj Gori nagovještavaju i nepravdu prema generacijama koje dolaze. Ako smo i suvereni da o ovom parčetu zemlje odlučujemo kako nam mило, lišava li nas to svake odgovornosti da životnu sredinu u kojoj se čovjek može zdravo i stvaralački razvijati, sačuvamo za potomke makar dijelom kako su nam je ostavili preci? Međugeneracijska pravda je još jedna neosviješčena kategorija u svjetonazoru crnogorskog građanina koju svijet već uveliko promišlja.

Kako posložiti osnovne normativne koordinate države? Šta državi, a i njenim građanima daje sigurnost? Zakoni. Ruso je rekao da u promišljanju društvenosti treba uzeti čovjeka kakav jeste, a zakone kakvi mogu da budu. Najviša tekovina države jeste pravna država u vidu vladavina prava i sistema institucija koji toj tekovini mogu obezbijediti postojanost i trajnost. Platon je zakonima dao primat uvidjevši da su i najbolji među najboljima skloni kvarenju. Pravo kao neutralni medijum komunikacije mora biti garant funkcionisanja cijelog sistema. Umjesto nacija, etniciteta ili bilo kog drugog partikularnog kulturnog obrasca u središte patriotske lojalnosti treba postaviti osnovne principe pravne države i pravila na kojima se ona zasniva.

U crnogorskom kontekstu praviti analitičku razliku između kategorija države i društva važno je kako se problemi utemeljeni u ovim kategorijama ne bi pogrešno definisali i razumjeli. Civilno društvo u Crnoj Gori razvija se po svojim principima i nekada je slabljenje države uslovljavalo njegovo jačanje i obrnuto. Pogubna i rušilačka ratna nacionalistička politika države iz

devedesetih godina stvarala je u Crnoj Gori antiratne građanske pokrete kao nukleus iz kojeg se kasnije razvijala složena mreža nevladinih organizacija.

U uslovima slobode, različitost pojedinaca je neumitna. Država nastaje u pluralitetu sukobljenih interesa, svjetonazora i vidova života. Različitost nosilaca interesa i samih interesa uslovlila je postojanje zajedničke tačke djelanja kako bi osnovne društvene funkcije bile ostvarene. Moderna Crna Gora nastala je u prevladavanju plemenskih nesuglasica, kroz Opšti crnogorski zbor, sudove i zakonike, vladičanske anateme. Složeno društvo današnjice podrazumijeva i prostore slobode van državnog i političkog.¹⁰ Treba miriti ove nekad zavađane prostore slobode. Građansko društvo je prostor komunikacije između naših privatnih interesa i svjetonazora i naših nastojanja kao jedinstvene političke zajednice oličene u državi.

Crnogorsko građansko društvo moglo bi se odrediti kao *polovično* (asimetrično) jer se razvilo samo na nivou institucija. Građansko društvo kao kritička javna sfera još uvijek se nije zametnulo. Veliki dio odgovornosti je i na medijima, uključujući i javni servis, koji umjesto da budu četvrta vlast i sedma sila,

¹⁰ Za antičkog čovjeka sloboda je bila vezana za sferu političkog i ovo će načelo prihvatiti republikanski orijentisani mislioci. Bendžamin Konstan u besjedi iz 1819. *O slobodi starih u poređenju sa slobodom modernih naroda* u sličnom duhu govori o političkoj slobodi antičkih Grka i Rimljana te građanskoj slobodi modernih naroda. Isajia Berlin, u svom eseju iz 1958, *Dva koncepta slobode* govori o pozitivnoj i negativnoj slobodi kao *slobodi za* (djelanje, samousavršavanje) i *slobodi od* (prepreka i zabrana). Istorijski u Crnoj Gori su se razvijala oba koncepta ali negativna sloboda nije nikada u nas dosegla nivoe te slobode u razvijenom demokratskom svijetu. Hipotetičko istorijsko objašnjenje bi valjalo tražiti u nepostojanju razvijenog koncepta svoje, kao preduslova „slobode modernih naroda“.

bivaju eksponentima privatnih i partikularnih interesa pojedinaca i političkih partija. Država mora obezbijediti nezavisnost medija, zvučaće paradoksalno: stvorivši im za to adekvatne uslove.

Deset godina obnovljene suverenosti samo je stoti dio milenijumskog trajanja crnogorske državnosti. Država je mijenjala svoje oblike, uređenja i vladare, vladare različitih vjerskih i nacionalnih uvjerenja, dinastija, ali i samo društvo je sazrijevalo od plemenski organizovanih grupa do jedne multikulturne građanske zajednice. Šta je svrha države danas?

Pitanje pravne države i vladavine prava¹¹ možemo analizirati i u odnosu između države i građanskog društva. Pitanje je gdje leži legitimitet u ime kojeg država može da upotrebom monopola moći garantuje primjenu prava. U čemu je suština tih prava? Obnovom nezavisnosti građani Crne Gore izborili su se za prvi princip, počelo sveukupne političke povijesti Zapada: suverenitet, sposobnost da o odlučuju o sopstvenoj političkoj stvarnosti. Spolja gledano, suverenitet je jasna homogena kategorija. Na unutrašnjem planu, gledano očima savremene političke teorije, stvar je usložnjena.

¹¹ Pojmovi *pravne države* i *vladavine prava* imaju različito značenje i dolaze iz različitih političkih tradicija. Tradicija koncepta pravne države (Rechtsstaat) vezuje se za njemačku pravnu nauku, i po svojoj prirodi je etatistički. Koncept vladavina prava engleskog je porijekla, a srž nalazi u „pojmu konstitucionalizma, kao teorije i prakse vlasti ograničene pravom (*rule or supremacy of law*)“ v. Ljubomir Tadić, *Metamorfoze pravne države*, u *Pravna država*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 1991. Crna Gora ima zadatak da u predstojećem periodu ojačava pravnu državu i istovremeno ograničava njenu moć vladavinom prava. Čini se da je ovo paradoks u kojem se nalaze sve zemlje demokratske konsolidacije.

Suverenitet pripada građanima, svima ponaosob i svima kao jednom aktivnom političkom entitetu. Već tu naslućujemo unutrašnju suprotstavljenost (ili dijalektiku) principa suverenosti koji je između liberalizma i republikanizma, ljudskih prava i demokratije, pojedinca i zajednice. Kako Habermas objašnjava svojom tezom o saporijeklu (*co-originality*) ljudskih prava i demokratske suverenosti: oba nastaju konstituisanjem osnovnih principa jedne političke zajednice, jedno uslovljava drugo, dijalektički se prožima i bez drugog ne postoji¹². Ulazeći u političku zajednicu mi joj svojim pravnim subjektivitetom kroz institucije dajemo svojstva suvereniteta. Što bi to značilo u kontekstu Crne Gore? Prije svega, da se demokratski osvojen prostor slobode sada postavlja slobodama svih građana, da suverenitet zajednice valja iznova legitimisati sad ne samo kolektivnom demokratskom voljom nego sposobnošću da se pravima građana da pun smisao i značenje. Ljudska prava i slobode i dalje nisu dobili značenje koje im pripada. Ako je prva dekada crnogorske samobitnosti potrošena na konsolidaciju pravne države uz navedene nedostatke, onda dolazeća decenija mora biti obilježena ostvarenjem vladavine prava, osvajanjem prostora slobode za koji su ljudska i manjinska prava jedini mogući okvir.

Voditi odgovornu državničku politiku u vremenu promjenljive polarnosti međunarodnih odnosa, znači postaviti najviše političke ciljeve shodno svojoj realnoj moći. Evroatlantske integracije ne smiju biti samo bijeg iz jedne sfere uticaja ka marionetskom članstvu u nadržavnim organizacijama. Ipak, suverenost 21. vijeka nije vestfalska, bodenovska suverenost. Problemi sadašnjice svijeta u kojem živimo rješavaju se nekad isključivo multilateralno jer svojim obimom prevazilaze okvire

¹² Habermas, Jurgen. *Between facts and norms: contributions to a discourse theory of law and democracy*. Cambridge, Mass: MIT Press, 1996. Print.

nacionalne države. Ne treba zaboraviti da su određeni modaliteti spoljnopolitičke orijentacije istorijski isprobavani,¹³ ali danas se moraju pronaći novi putevi u međunarodnim odnosima. Crna Gora prvi put pokazuje jasnu namjeru da sebe geostrateški i normativno podredi zapadnoj vrijednosnoj matrici i ovaj istorijski diskontinuitet je pun izazova, ali i otvara bezbroj mogućnosti.

Izazovi suverenosti dolaze i od strane velikih korporacija i međunarodnih kompanija. Neoliberalni pohod istih na tranzicioni poslovni prostor Crne Gore donio je ekonomski rast ali i brojne izazove. Radna i druga prava građana u nas podređena su neoliberalnoj paradigmi koja je nekritički prihvaćena kao odgovor na izazove tranzicije. Tekovine socijalističke verzije društva blagostanja u kojem je Crna Gora ostvarila značajan privredni napredak danas padaju pred „minimalnom državom“. Valja biti kompetitivan jer to dinamika međunarodnih tokova kapitala nalaže, ali je pitanje po koju cijenu.

Spoljnopolitički izazovi Crne Gore ogledaju se u i njenoj sposobnosti da sačuva dobrosusjedske odnose u regionu i bude uzor evropskih integracija. Atlantske integracije Crne Gore treba da budu pokazatelj njenog ideološkog i vrijednosnog orijentira u savremenom trenutku, ali nikako izgovor za ponavljanje hladnoratovskog manihejstva. U svijet koji se brzom dinamikom regionalizuje, regionalni lideri poput Brazila i Indije ukazuju da svijet više nije podijeljen na dva pola. Novoj složenosti međunarodnih odnosa treba pristupiti u simfoniji sa politikom Evropske unije dajući svoj konstruktivan doprinos iznalaženju najrazboritijih rješenja. Izbjeglička kriza pokazala je da balkanske zemlje mogu imati ključnu ulogu u rješavanju

¹³ Navedimo samo tri distinktno koncepte suvereniteta (unutrašnji i spoljašnji) u modernoj istoriji Crne Gore: vezanost za Rusiju i ideja sabornosti (Petar I Petrović), okrenutost Zapadu uz autoritarnu državu (Knjaz Danilo), vođstvo u regionu i jaka centralistički uređenja država (Kralj Nikola).

nekim gorućih problema Evropske unije. Svijest o odgovornosti u međunarodnom kontekstu jeste dio političke kulture koju građani Crne Gore treba da usvoje. Pristupanjem Evropskoj uniji bićemo suočeni i odlučivaćemo o važnim socijalnim, ekonomskim i političkim problemima cijelog kontinenta. Konačno, evroatlantske integracije, principi na kojima počivaju Evropska unija i Sjevernoatlantski savez, garant su dugovječnosti crnogorske samobitnosti.

Država, dakle mora biti koncipirana kao manifestacija svojevoljne opšte volje (Ruso), shvaćene kao ujedinjavanje i transformacija ličnog i partikularnog. Opštost države i principa na kojima se ona bazira garant su legitimnosti i trajanja poretka. Civilno društvo je garant da taj proces ne dobije totalitarne, jakobinske obrise i ne dozvoli da se demokratska volja građana Crne Gore pretvori u razne oblike tiranije većine.

II Tri svjetonazora društvenosti: kulturni, nacionalni i politički

Prvi korak prema uništenju jednoga naroda je brisanje njegovog pamćenja.

Šlesinger

Kulturni, nacionalni i politički činoci crnogorskog identiteta prepliću se u savremenom trenutku noseći sa sobom cijelo istorijsko breme, arheologiju semantike koja se poput patine na ramu stare slike, skupljala na kaleidoskopu kroz koji građanin Crne Gore danas razmatra osnovna pitanja svoje društvenosti. Crnogorska kulturna matrica starija je od milenijuma. Njeno državotvorno iskustvo je hiljadugodišnje, a traganje za crnogorskim nacionalnim identitetom kao „zamišljene zajednice“ nije moglo trajati duže od dva vijeka, *ergo* od nastanka

nacionalizma kao društvene matrice samorazumijevanja evropskih država i nove legitimacije političkog u vremenu krize apsolutističkih monarhija.¹⁴

Kulturno, nacionalno i političko imaju svoju dinamiku i svaki je sačinjen od različitih normativnih i semantičkih polja. Premda imaju svoje istorijsko trajanje, ove pojmove valja razumijevati u konstelaciji savremenih fenomena: globalizacije, pluralnih društava, pravne države, ljudskih prava, međunarodnih saveza i organizacija, sigurnosnih izazova. Ključno pitanje je gdje se u trouglu kulturnog, nacionalnog i političkog ispisuju obrisi države? Odredimo karakteristike ovih koordinata crnogorske društvenosti u njihovoj sinhronijsko-dijahronijskoj prizmi.¹⁵

Gledajući *kulturnu dimenziju* prvo što zapažamo je da je Crna Gora u svom nastajanju kao moderna evropska država određena spojem mediteranske kulture srednjovjekovnih gradova i plemenskom kontinentalnom kulturom. Zatim, Crna Gora je višekonfesionalno društvo, kuća različitih nacionalnih grupa. Religijski, etnički i nacionalni pluralitet osvajanjem teritorija nakon Veljeg rata zamijeniće homogeni epsko-patrijarhalni kod crnogorske kulture. Multikulturalizam je danas osnovna odrednica crnogorskog kulturnog miljea, a pored istorijskog, razlog tome je i osvajanje javnog i naučnog diskursa od strane teorija multikulturnog građanstva.

¹⁴ Ovakav koncept nacionalizma, kao tekovine 19 vijeka, koji ovdje zastupam, prihvataju socijalno konstruktivističke i funkcionalističke teorije koje objašnjavaju nacionalizam kao *zamišljenu realnost* sa jasno određenom (legitimacijskom i mobilizacijskom) društvenom funkcijom.

¹⁵ Govoreći o kategorijama prošlog i sadašnjeg autor je najbliži francuskoj novoj istoriji autora Anala koja proučavanje istorije vidi kao otvoreni razgovor savremenika sa prošlošću u kojem je nemoguće izbjegnuti fuziju vrednosnih i epistemoloških matrica savremenog i prošlog.

Društveni multikulturalizam, kao stanje kulturne različitosti, ne treba pretvoriti u *politički multikulturalizam*, kao normativno uređenje političkog poretka. Na taj način bismo u kulturno pluralnom društvu nametnuli identitete i u kontekstu duge istorije tolerancije, ali i strašnih zločina, kulturne obrasce suprotstavili u političkoj areni. Umjesto partikularizacije političkog prostora i opšteg dobra važno je pronaći modele koji će dovoditi u sklad kulturnu različitost i stvarati prostor za dijalog. Ideja crnogorske državnosti na referendumu iz 2006. godine za svoje nosioce imala je, pored crnogorskog, pripadnike većine manjinskih naroda i u tome se ogleda veliki potencijal legitimacije političkog poretka, a to je jedan od ključnih izazova savremenih demokratija.

Postmoderni koncept kulture doživljava kulturu kao dio svakodnevice, kontradiktorno polje introspekcije i dijaloga. Odnos političkog i kulturnog ogleda se u ulozi države. Država postavlja institucionalne okvire kulturne emancipacije. Socijalistička Jugoslavija prepoznavala je važnost svestrane i svima dostupne kulturne produkcije u stvaranju novog državnog poretka ali i određenog tipa građanstva. I Crna Gora danas ustavnim i zakonskim okvirom prepoznaje značaj kulture, te odlučnim finansiranjem institucija kulture i projekata koji se bave kulturnom baštinom. Međutim, razvijeni pravni i institucionalni okvir, kao i izdašna novčana podrška i dalje ne garantuju da će kultura biti ono što treba da bude: polje samorazumijevanja, riznica aleatorne semantike, kompleksni sistem paradigmi života. Hiljadugodišnju kulturu ovog prostora treba iznova istraživati, čuvati od nestanka i zaborava, digitalizovati za buduće generacije. Kultura mora naći svoj izraz u svakodnevnom životu, ali i obrazovnom sistemu. Samo tako hiljadu godina od smrti Svetog Vladimira njega nećemo tumačiti u jednoobraznom nacionalnom ili profesionalnom ključu već u cjelokupnosti univerzalnog

značenja kojim historijsko predanje o ovom velikom čovjeku danas komunicira sa nama.

Državno je po definiciji opšte, nacionalno je uglavnom partikularno ali kulturno je u određenim segmentima i univerzalno – pripada cijelom čovječanstvu. Ipak, kultura je polje iz kojeg se iščitavaju normativne smjernice nacionalnog, a politička kultura kao specifični domen kulture važna je za ostvarenje državotvornih projekata. Anegdota kaže da je Čerčil u vrijeme bombardovanja Velike Britanije tokom Drugog svjetskog rata, na prijedlog da se ukinu donacije za kulturu, upitao: „A šta ćemo mi onda braniti?“ Čovjek koji je bio vizionar evropskog političkog i kulturnog kruga razumio je pošast fašizma i važost kulture za politički poredak. Kultura se brani i u miru. Bitka da se ne naruši sklad prirode i arhitektonskog umijeća Kane Radović izgradnjom oblakodera kraj čuvenog hotela „Podgorica“ slika je mnogobrojnih izazova za očuvanje kulturnog identiteta u vremenu „neukroćenog kapitalizma“.

Nacionalno je kod nas često prepreka za tumačenje kulture u svom trajanju, pa se neprihvatljivi sadržaji brišu iz historijskog sjećanja. Nacionalno pitanje bliže je konceptu političkog, u ovom slučaju ne kao državnog (opšteg) nego kao agonističkog koncepta demokratije¹⁶. I sama ideja nacionalne države polazi od toga da je postojanje nacije kao zamišljene nacije preduslov političkog opstanka same zajednice. Legitimacija i solidarnost

¹⁶ Teoretičari agonističkog koncepta demokratije (Laklau i Muf), suprotno deliberativistima, smatraju da se pozitivni demokratski učinci ostvaruju kanalizacijom konflikata i sučeljavanjima u političkoj areni a ne iznalaženjem konsenzusa (Habermas, Rols). Ne dajući ni jednom pristupu demokratiji za pravo čini se da je u Crnoj Gori legitimno govoriti o određenim pitanjima kao poljima borbe (modeli ekonomskog razvoja, političke reforme) dok određena pitanja moraju biti bazirana na društvenom konsenzusu (opšti spoljnopolitički pravac, ustavni poredak).

kao neophodna pretpostavka države blagostanja, u tumačenju teoretičara nacionalizma, nemogući su bez kohezivne sile kojom nacija opskrbljuje svoje pripadnike. Za Crnogorce je bitno da silom izbrisane povijest crnogorske nacionalne tradicije danas čitaju neostrašćeno i bez želje za balkanskim revanšizmom. Premda je istorijsku nepravdu obezvjeđivanja crnogorske nacije važno ispraviti ulaganjem u izučavanje i rasvjetljavanje pitanja od važnosti za crnogorsku naciju¹⁷, kao istorijsko-kulturološkog fenomena, nacionalizam ne može biti održiva politika nijednog pluralnog demokratskog društva.

Ključno političko teorijsko pitanje za budućnost crnogorske državnosti je odnos prema politici i političkom. Ključ je u iznalaženju novih i prevladavanju postojećih naslijeđenih koncepcija političkog. Istorija Crne Gore XX vijeka ispunjena je dubokom podjelom na bjelaše i zelenaše, na crne i crvene, staljiniste i titoiste, suvereniste i unitariste. Koncept političkog u nas ne može se bolje objasniti nego mišlju Karla Šmita¹⁸. Za Šmita koncept države podrazumijeva koncept političkog. Kao i druge binarne opozicije, ali suštinski različito, prijatelj – neprijatelj osnovna je dihotomija po kojoj se formira koncept političkog. Zajednica ima svoje postojanje prije svog pravnog okvira dok god postoji svijest o zajedničkom identitetu jakom dovoljno da motiviše svoje

¹⁷ U teoriji figuriraju dva istorijska modela nacije: etnički (Njemački) i politički (Francuski). Prvi je baziran na krvi i porijeklu, drugi na pripadanju istoj političkoj zajednici. U istoriji Balkana etnički modeli su se pokazali kao nedovoljno legitimni da postanu okvirom građanske identifikacije i rušilački prema samom poretku. Crnogorskom nezavisnošću stekli su se uslovi za ponovno građenje političkog koncepta nacije u nas.

¹⁸ U svom eseju *Politička teologija* (1922) Šmit zanimljivo definiše suverena, kao onog ko odlučuje o stanju vanrednosti (izuzetka) u odnosu na postojeću ustavnu i zakonsku shemu u momentima od javnog interesa. Suveren ukida, dakle, pravni poredak i tako manifestuje svoju suverenost.

članove da se bore i daju život za zajednicu. Političko je, dakle, polje egzistencijalne borbe. Svako liberalno razvodnjavanje ove podjele, smatra Šmit kroz afirmaciju individualnih sloboda, dovodi u pitanje cijeli poredak¹⁹. Ovakav binarni i isključujući koncept političkog bio je višestruko poguban za Crnu Goru, a lažne identitetske podjele i danas stoje na putu njenoj demokratizaciji i ekonomskom napretku.

Izvan politike i društva, smatra Aristotel, mogu opstajati samo Bogovi i zvjeri. U Crnoj Gori više važi ono Makijevalijevo - da bi se čovjek bavio politikom on mora biti „pola čovjek a pola zvijer“. Političko nije i ne bi trebalo da bude sfera prijatelja i neprijatelja koji su jednom dati za svagda i sa kojima je pitanje uvijek biti ili ne biti, mi ili oni, kako je to vidio Šmit. Političko nije plemensko, niti derivat plemenskog: mafijaško, porodično ili kumovsko. Političko ne smije biti palanačko niti ortačko. Političko nije partijsko, opravdan je bio strah otaca američke države da će partije zamagliti opštedruštveni interes. Političko treba da bude polje deliberacije, prostor gdje artikulišemo svoju usaglašavajući ih sa drugim vizijama društvenog. Politika bi trebalo da bude polje slobode jer pripada svima.

III Politička kultura straha

Ljudi se u stvari boje, zato su surovi. Napad je odbrana koju naređuje opreznost, i tako nema lijeka surovosti, jer nema lijeka ljudskoj nesigurnosti.

M. Selimović, Tvrđava

Premda je monokauzalitet u društvenim naukama nemoguć, čini se da je neke od problema u društvenom kaleidoskopu Crne

¹⁹ v. Carl Schmitt, „Pojam političkog“, u *Politički spisi*, Politička kultura, Zagreb, 2007.

Gore moguće objasniti strahom. Pritom, strah ovdje valja razumjeti ne samo kao ljudsku emociju, nego kao stanje duha i političke kulture, podlogu cjelokupnog društvenog djelanja.

Strah je emocija i stanje inherentno svakom živom biću. Za čovjeka strah je motivator i podsticaj, ali i često uzrok njegove destrukcije i samouništenja. Strah kao konstitutivni element političkog poretka vidjeli su mnogi politički mislioci.²⁰ U svojoj knjizi *Geopolitika emocija* francuski politikolog Dominik Moizi postavlja teoriju po kojoj svijetom dominiraju tri emocije: *nada*, *poniženje* i *strah*.²¹ Čini se da bi u Moizijevoj kategorizaciji Crna Gora bila negdje u tranziciji: iz kulture poniženja devedesetih, u novi milenijum je ušla kulturom straha i sada nakon decenije samobitnosti shvata važnost kulture nade.

Strah opstanka

Glad i kamen (N. Lopičić) kao slika negdašnje crnogorske bijede i strah za opstanak, kako lični, egzistencijalni, tako i politički, determinanta je moderne Crne Gore. Knjaz Nikola u želji da se sačuvaju ratni dobici u Veljem ratu piše ruskom caru *Ova perspektiva jako me uznemirava, jer mi je iskustvo dokazalo da Evropa ne želi povećanje Crne Gore i da bi ona htjela, ukoliko joj to bude moguće, zatvoriti ne u našim brdima... Ja se usuđujem jedino zamoliti Vaše Veličanstvo da dade Crnoj Gori jedan položaj, sa teritorijalne tačke gledišta, da postane jedna mala zemlja sposobna za opstanak pomoću svojih sredstava... Danas, ipak, problem Crne Gore je više u preraspodjeli*

²⁰ v. e. g. Podunavac Milan, Keane John, Sparks Chris, *Politika i strah*, Politička kultura, Zagreb. 2008.

²¹ Po njegovom viđenju, u Azijskim zemljama privrednog rasta vlada nada, na nasleđem opterećenom Zapadu strah, a na Bliskom Istoku dominira poniženje, kao osjećanje da se sopstveni život ne može uopšte kontrolisati. Sve tri emocije su povezane sa samopouzdanjem.

viška društveno stvorenih dobara, ali je strah od nemaštine u nas arhetipska a ogleda se u bezočnoj pohlepi.

Treba li Crna Gora da strahuje za svoj opstanak kao politička zajednica? Postreferendumsko partijsko i ideološko prestrojavanje donijelo je grupisanje na centru, te pomijeranje stranki antisuverenističke desnice ka centru. Ta dinamika može se označiti kao nastanak svojevrsnog konsenzusa o neupitnosti crnogorske samobitnosti i odlična polazna tačka za rješavanje krupnih problema crnogorske demokratije. Čini se da je ovo državotvoračko iskustvo političkih aktera jedan od najvrednijih plodova dekade samobitnosti. Institucije moraju da preuzmu očuvanje ustavnog poretka, a političke partije da svoje programe usmjere na važna ekonomska i socijalna pitanja. Svako vraćanje na ovo pitanje neumitno raskopava stare već prevaziđene razdore.

Strah od neporetka

Čovjek je društveno biće i svoju društvenost podređuje pravilima zajedničkog života. Poredak nastaje kao strah od bezvlašća i zakona prirodnog stanja u kojem „jači tlači“. Strah od neporetka zapravo je strah od svijeta Lada Tajovića, lelejske gore, gdje je sve podređeno bezakonju, a čovjek je čovjeku vuk. Za Hobsa je strah od nesigurnosti uzrokom društvenog ugovora. Mafijaški obračuni, postojanje različitih klanova koji imitiraju plemensku strukturu a potčinjeni su jedino beščašću, uvijek nas iznova suočavaju sa pitanjem da li je država sposobna da nam osigura sigurnost kao osnovnu vrijednost.

Iracionalni strahovi inhibiraju promjene kao osnovni element društvenog i svakog drugog napretka. Strah od potpunog haosa stvara bespuće vječno istog i nepromjenjivog. Politika je

vještina mogućeg, a palete mogućeg su uvijek šire nego što nam se na prvi pogled čini.

Strah od države

Suprotan strahu od neporetka, strah od države motivisan je drugom krajnošću: organizovanosti društvenosti. Strah od premoći države u nas fundiran je istorijskim iskustvom koje gotovo da ne pamti slobodnu i pravno utemeljenu državnu formu. Uvijek je država bila partikularitet, dinastijski, ideološki ili partijski. Država umjesto da sabira naše partikularitete u opšteprihvatljivi *modus vivendi*, često se doživljava kao suparnik. Plemenska prošlost Crnogoraca, poistovjećenje države sa dinastijom, ideologijom ili partijom učinilo je nekima državu neprijateljem.

Suveren, kako tvrdi Agamben²², suverena moć od čovjeka čini goli život, podređuje ga sebi i odlučuje o njegovoj smrti. Hazarderska igra sa životom i smrti ratnohušakačkog režima devedesetih godina neumitno potvrđuje ovu tezu i opravdava strah nas njenih „podanika“ da nas država, bez naše saglasnosti a zarad izanđalih društvenih i nacionalnih projekata, može ponovo uvući u „istoriju beščašća“.

Iz tog straha nastaju egoizam, cinizam, pohlepa koje perpetuiraju strah od svega društvenog stvarajući neodgovornost kao primarni oblik opšte asocijalnosti. Makijaveli je smatrao da je sigurnije biti onaj koga se boje nego onaj koga se voli. Naši vladari su istorijski dobro znali ovu maksimu real politike. Jugoslovenska država uspjela je da sinhronizuje dvije oprečne (ili možda komplementarne?) patriotske emocije.

²² Agamben, Giorgio. *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. tr. Daniel Heller-Roazen, Stanford University Press, Stanford, 1998

Zapadni svijet je postavio normativni ideal države koji umjesto straha kao temelj lojalnosti postavlja povjerenje. Država se u toj paradigmi ne mora voljeti, ali se nje ne treba ni plašiti, posebno onda kada je ona obuzdana vladavinom prava i kada su pravila utvrđena na legitiman i demokratski način. Država je projekt koji se uvijek mora usavršavati i nadograđivati, ali uvijek tako da se ne naruše temeljni principi poretka.

Strah od Drugog i drugačijeg

Koncepcija političkog u Crnoj Gori XX vijeka obilježen je šmitovskom formulom prijatelj – neprijatelj. U ovako uobličenom polju političke kulture, Drugi je egzistencijalna prijetnja sa kojim nije moguće voditi dijalog ili zajednički donositi odluke.

Strah od drugog u Crnoj Gori je jedna od velikih prepreka multikulturnom društvu, međukonfesionalnoj toleranciji i ljudskim pravima. Strah lako indukuje netrpeljivost i agresiju i tako iznova stvara vrzino kolo straha. Danas ni Evropa nije sigurna u to šta znači sloboda. U njoj, katkad i oni koji podižu bodljikave ograde smatraju da time štite svoj poredak slobode. Strah od varvara zavladao je kod onih koji su sami vjekovima unazad bili smatrani varvarima. Poljski imigranti u Velikoj Britaniji najveći su protivnici liberalne imigracione politike. Naivno je vjerovao Ruso da je samilost u osnovi ljudskoj djelanja. Strah od drugog nije samo strah da će nam odnijeti materijalno već se govori i o identitetu kao prepriči da se onaj integriše u društveni poredak. Crna Gora mora danas sopstvene identitetske problem rješavati u evropskom mozaiku kultura.

Drugačije može biti novo ili alohtono koje se bez razmišljanja odbija, ali i staro i autohtono koje nikad nije osvješćeno.

Drugačije – to su mogući modaliteti društvenog i političkog, alternativne vizije stvarnosti. Kultura palanke stvara strah od svega što može da poljuljka rutinizirani život, plemenski stil i i trijumf kolektiviteta²³.

IV Umjesto zaključka: politička kultura nade

Meni je dovoljno samo da gledam vatru, ona je kao nešto živo - jedina živa snaga koja nam je još uvijek ostala vjerna i samo dimom može da nas izda.

M. Lalić, Lelejska gora

Problem crnogorske državnosti je u činjenici da se ona nije uspostavila kao objektivirana opštost. Samo tada principi jednakosti, slobode i pravde kao njihovog vektora mogu biti uvjerljivim društvenim idealima. Taj problem stvara legitimacijske probleme i posredno dovodi cjelokupni poredak u pitanje. Građansko društvo treba njegovati ne samo kao institucionalni okvir već kao jaku branu od etatizma i važan put za društveno traganje za slobodom.

Država je najbolji arbitar naših nesuglasica, ali mora pronaći načine svoje stalne institucionalne legitimacije. Najviše što se od države može očekivati je da ona bude pravna kako bi u svojoj dosljednoj primjeni vratila povjerenje običnog čovjeka.

Ipak, u političkom se ne iscrpljuju svekolike mogućnosti slobode. Cjelokupna društvenost u Crnoj Gori može se tumačiti kroz tri paradigme: kulturnu, nacionalnu i političku. Principe slobode treba tražiti kroz kulturološke matrice multi-

²³ v. Radomir Konstantinović, *Filosofija palanke*, Nolit, Beograd, 1981.

kulturnog društva i podsticati modele koji vrednuju kritiku, odvažnost i razumijevanje. U istom ključu valja razumjeti i nacionalnu paradigmu, smjestiti je u širi kulturalni kontekst i učiniti je komunikativnom i otvorenom za druge. Najzad, političko kao odnos prijatelj-neprijatelj treba zamijentiti konceptima politike koji ostavljaju prostor za konfrontaciju ali i kompromis.

Važan uzročnik petrifikovanog koncepta politike, te nedruštvenog ponašanja koje ispoljavamo prema državi i jedni prema drugima je strah. Strah u nas se manifestuje u tri oblika: kao strah od neporetka, strah od države i strah od drugosti. Strah inhibira inovativnost, kreativnost, otvorenost i mogućnost za napredak. Zato je važno u vremenu suverenosti, kao potvrde odgovornosti za sopstvenu sudbinu, kraško beznađe lelejskih gora zamijeniti uvjerenjem da svijet i vijek nisu uvijek usud, te da ih možemo i moramo mijenjati. Tako treba promišljati i tradiciju, koja nije ništa drugo do uvezano pletivo povijesno izvojevenog napretka.

Politička kultura nade je uvjerenje da je bolja i drugačija budućnost moguća i još bitnije, da budućnost zavisi najviše od nas. No, ne treba misliti na nadu u nekom eshatološkom, bilo hrišćanskom ili komunističkom smislu, kao svojevrsnu egzaltaciju kolektiviteta ka nekoj u budućnosti utvrđenoj tački. Radije, nada je susret sa svakodnevicom uz otvorenost ka prošlom i mogućem. Ta nada ima jedino smisla na nivou mikrokosmosa, u svjetonazoru čovjeka, ali treba stvarati državu i društvo u kojima pojedinac može da se nada. Nada je nepristajanje, ali nije sanjaranje. Nada je težnja da svakog dana damo najbolje od sebe da Crna Gora postane „pristojno“ slobodno društvo jednakih mogućnosti, a ne društvo zilotskog uvjerenja da svi moraju biti isti ili satjerani u nečije koncepci-

je slobode. Ovaj ideal danas je nedostižan za mnogo starije i utemeljene demokratije nego što je Crna Gora, ali je orijentir kojeg *phronesis* savremenog crnogorskog društva ne smije izgubiti iz vida. Sa nadom ne nestaje strah, ali život biva vrijednim življenja. Uostalom, tamo gdje prestaje strah, tamo počinje sloboda.